

EMOCIJE V GOVORU

Dare Kovačič

Ključne besede: emocije, besede, govor, izražanje, komunikacija

POVZETEK

Emocije so telesni in duševni pojavi, ki se na stereotipen način kažejo v telesu, a tudi v govoru. Medtem ko je odnos med telesom in emocijo nujen in neposreden, je odnos med govorom in emocijo v veliki meri arbitraren, posreden in naučen, zlasti če odmislimo značilne spremembe glasu (paralingvistična vokalna komunikacija). Kazalci emocionalnih stanj v govoru so: pogoste, redke-izogibane in prikrite teme, stopnja raznolikosti besedja, razmerje med pozitivnimi in negativnimi izrazi, stopnja oddaljenosti, slovnična obeležja, količnik kvalifikacije med pridevniki in glagoli P/G, količnik nominalnosti med samostalniki in glagoli S/G, razmerje med glagolskimi nakloni in razne napake kot so nepopolne izjave, neustrezne besede, popravki izjav, ponavljanje, jecljanje, spodrsjljaji, ter prazni in zapolnjeni odmori.

ABSTRACT

Emotions are stereotypical somatic and mental phenomena which appear in the body and also in the spoken language, i.e. direct speech. While the body - emotion relation is necessary and direct, the speech - emotion relation is mostly arbitrary, indirect and learned, particularly if voice changes (paralinguistic vocal communication) are abstracted. The indices of emotional states in the speech are many: frequent or rare-avoided and latent themes, type token ratio or different words ratio, discomfort relief quotient, non-immediacy level, grammatical features, word order, adjective-verb quotient, noun-verb quotient, moods of verbs, speech disturbances like sentence or word incompleteness, sentence corrections, incoherent words, repetition of words, stuttering, tongue slips, and filled and unfilled pauses.

Emocionalna stanja govorijo predvsem skozi telo, a tudi z besedami. Odnos med jezikom in emocijami pa je bistveno drugačen od neposrednega notranjega odnosa med telesom in emocijami. Jezikovna sporočila so običajno zavesten poskus prevesti notranja občutja in čustva (in seveda misli) v besede. So torej posredna, arbitrarno, nevzročno povezana z emocionalnim telesnim dogajanjem.

V psihologiji emocij bi moral biti prvi korak iskanje besed za čustva in njihova kratka intersubjektivna opredelitev. Že nekaj avtorjev se je lotilo takega "slovarja čustev", podobno kot so prej poskušali s slovarji osebnostnih potez. Najceloviteje je to nalogo izpeljal Davitz (1969) za angleščino, prišel je do 137 besed za emocije in med njimi izbral 50 najpomembnejših, ki jih je na podlagi poročil preizkušancev podrobno opisal. Russell in Mehrabian (1977) sta izbrala 151 besed. Plutchik in Cortle (Plutchik, 1980) sta preverjanje Plutchikovega strukturnega modela emocij začela s 150 besedami. Shimanoff (1984) je ugotovil, da se eksplicitno nanaša na emocije 177 angleških besed. V slovenskem jeziku je Lamovec (1982) našla 312, po nadaljnjem izboru pa 164 različnih besed, ki označujejo emocije. Za hrvaščino smo ugotovili 155 besed, direktno ocenjenih na dimenziji neemocionalno-emocionalno (od 0 do 6) z oceno nad 2 in 105 besed z oceno nad 3. Vsi ti slovarji obsegajo blizu 150 besed ali nekaj več kot "magičnih 7" bitov, kar je dovolj za niansirane opise čustvenih stanj. Če ne gre za prevelik medsebojni vpliv zgledov, je to obetajoč pokazatelj zanesljivosti slovarjev in podobnosti ubesedenja emocij v treh različnih govornih skupnostih.

Emocionalno polje pa je v jeziku in govoru še širše, saj je mnogim splošnim slovarskim, denotativnim pomenom besed pridano še več raznolikih emocionalnih, individualnih ali skupinskih konotativnih pomenov. Osgood (1964, 1966, 1971) in drugi (po Pečjak, 1977) so s pomočjo semantičnega diferenciala v več raziskavah odkrili tri glavne splošne konotativne dimenzije (faktorje) besed. Njihovo univerzalnost so dokazovale mnoge medkulturne študije, združene v Atlas afektivnega pomena, ki obravnava 36 kultur (tudi pokojno Jugoslavijo). Faktor evalvacije ali vrednosti obsega največji del variance, običajno med 40% in 50%, zanj so značilne lestvice prijeten-neprijeten, dober-slab, varen-nevaren in pojmi ženska, svoboda, zločin. Ker je tako obsežen, so v njem odkrivali tudi podfaktorje afektivnosti (prijeten-neprijeten), funkcionalnosti (koristen-škodljiv), estetike (lep-grd) in moralnosti (dober-hudoben). Drugi faktor je največkrat faktor potence ali moči, ki zavzema okoli 10% variance, najbolj so nasičene z njim lestvice majhen-velik, močan-šibek, širok-ozek. Tretji je faktor aktivnosti, ki navadno obsega nekaj pod 10% variance, zanj so značilne lestvice hiter-počasen, živ-mrtev, hrupen-tih. V posameznih raziskavah so se pojavljali še drugi manj pomembni faktorji, npr. poznanosti, stabilnosti, urejenosti in realnosti. Po Osgoodu predstavljajo faktorji evalvacije, potence in aktivnosti temeljne dimenzije emocionalnega doživljanja in izražanja. V mnogih drugih raziskavah so ugotavljali podobne emocionalne dimenzije in kategorije, pomembni elementi v njih so bili še telesni občutki, odnos do sebe, odnos do zunanjega sveta, občutja moči, sposobnosti in uspešnosti ter stopnja zavestne kontrole. Kasneje se je pokazalo, da imajo tudi nebesedna sporočila take ali podobne temeljne pomenke dimenzije (npr. Mehrabian, 1970).

Besede so kot nosilci sporočil za marsikatero področje neustrezne, med njimi prav gotovo za čustva, pa naj bo z notranjega, doživljajskega (bolj) ali zunanjega, vedenjskega (manj) vidika. Kolikokrat se znajdemo brezupno brez besed, brez

možnosti, da ulovimo trenutni val občutij ali trenutni izraz, ki je spreletel obraz. Ne moremo ga enostavno označiti, kodirati, mu s tem dati nalepko "opredeljeno", "klasificirano", "poznano". V takih doživljajih nam ostane označevanje z opisi telesnega stanja s primerjavami (bilo je tako kot ...), sinestezijami, metaforami, prejšnjimi bolj določljivimi izkustvi itd. Besedni opisi radosti je pogosto tak: "Čutim se velikega, izpolnjujem ves prostor, objemam cel svet, sem lahek, vseobsegajoč, v skladu z drugimi, s svetom in redom v njem." Nasproten je tipičen opis potrtosti: "Prazen sem, brez moči in energije, težak, mlahav, razbit, brez želje in cilja."

O težavah in napakah pri ubesedenju in imenovanju čustev pričajo tudi raziskave atribucije lastnih emocij in emocij drugih. Lažna povratna informacija o srčnem utripu je bila tolmačena kot večja stopnja naklonjenosti in spolne vzbujenosti (Valins, 1966). Moški preizkušanci so ocenili dekle - sodelavko v eksperimentu kot bolj privlačno, ko so jo srečali na visečem mostu 80 metrov nad sotesko reke kot tedaj, ko so jo srečali na mostičku 3 metre nad mirno rečico (Dutton, Aron, 1974). Kadar starši nasprotujejo ljubezenski zvezi hčere ali sina, lahko pride do "učinka Romea in Julije", ko se ljubimca še bolj povežeta, tudi dosmrtno. (Driscoll, Davis, Lipitz, 1972). Napad na državo poveže napadene (tudi dovčerajsnje politične nasprotnike) v skupno fronto proti napadalcu, ta situacijska povezanost pa se v tradicionalnih kulturah tolmači kot bratstvo in enotnost ali edina prava verska skupnost. Opisi emocij so tako mnogokrat napadni in vedno nezadostni.

S trditvami o neustreznosti in pomanjkljivosti besed pa nikakor ni mišljeno, da so nefunkcionalne in da so izven polja emocij. Seveda je čustva mogoče izraziti spontano, enostavno pristno tudi z besedami. Odkrito obžalovanje, iskrena ljubezenska izjava ali preklinjanja in žalitve v besu, so primeri za to. V intenzivnih emocionalnih situacijah so običajno besedne izjave enostavne, kratke in precej stereotipne. Vendar kompleksnejše emocije lahko vzbudijo in motivirajo kognitivne procese in oblikovanje novih, originalnih, kompleksnih sporočil. Radovednost in ljubezen, pa tudi zavist in sovraštvo mobilizirajo človeka in vzbudujajo ustvarjanje. Mnogi poskusi proze in poezije pravzaprav pomenijo posebej oblikovano, kompleksno izražanje občutij, čustev, notranjih stanj in misli. Navsezadnje je prav jezik v mnogočem omogočil doživljanje kompleksnih emocij in subtilnih odtenkov občutij, kot je to pri estetskih emocijah. A v temelju je nemogoče z besedami opredeliti vsak pojav, ki je subjektiven, notranji, logično nerazčlenljiv, celota različnih modalnosti, posebej, če ni jasnih dimenzij prostora, časa in jakosti. Digitalni sistemi in procesi stoje nasproti, razčlenjujejo, omejujejo in vendar tudi dopolnjujejo analogne sisteme in procese - tj. podoba odnosa med besednim jezikom in celovitim emocionalnim doživljanjem. Besede so simboli, nastali z razvojem človeštva, naučeni v ontogenezi, arbitrarno konvencionalno določeni, z utrjenimi pomeni. Emocije so naravni psihični pojavi, njih obrazni in glasovni izrazi so primarno signali, tisti za osnovne so kot kaže dedni in univerzalni, pomeni le-teh jasni, vendar so situacije, v katerih se pojavljajo in pravila izražanja kulturno pogojena.

Nekateri vidiki besednih sporočil pa vseeno ostanejo na robu ali izven zavesti govornika in poslušalca. To so obeležja slovnice, razne napake in spodrsaljaji, prikriti in izogibane teme. Zanimanje za te diagnostične vidike govora je bilo največje pri psihoterapevtih, ki so iskali objektivne mere za ugotavljanje različnih emocionalnih stanj, posebej anksioznosti in shizofrenije. Eden bolj očitnih pokazateljev so pogoste,

ponavljane teme v govoru posameznika, kar odraža njegove interese, potrebe, cilje ter frustracije in konflikte. Potem, ko je govor posnet ali zapisan, s postopkom analize vsebine klasificiramo posamezne teme in ugotavljamo njihovo pogostost. S postopkom analize kontingence iščemo pogostost povezav med temami, s čimer je bolj jasen individualen pomen emocij in njihova struktura. Poleg vsebinske analize je najstarejši količinski pokazatelj posebnosti besedne vsebine količnik med uporabljenimi različnimi besedami in vsemi besedami v vzorcu. Že v zgodnjih šestdesetih letih so izdelali računalniške programe za take vrste količinskih in kvalitativnih analiz (Maher, 1970). Ugotovili so, da je npr. za shizofrene značilno več ponavljanja, torej manjša raznolikost besed, nižji količnik med pridevniki in glagoli ter pogoste univerzalne teme (človeštvo, vera, znanost) kot za normalne.

Dollard s sodelavci (1947, po Maher, 1970) je poskušal meriti emocionalno napetost v besednih opisih s količnikom med številom besed, ki označujejo neugodje in številom besed, ki označujejo ugodje in olajšanje. Murray (1956; po Hall, Lindzey, 1978/1983; Collier, 1985) je govorjene vsebine (predvsem opise slik iz svojega testa tematske apercepcije TAT) klasificiral glede na potrebe spolnosti, navezanosti, odvisnosti in neodvisnosti. McClelland (1953, po Madsen, 1978) je nadaljeval njegovo delo na področju motivacije in spremljal zavzetost preizkušancev s temami lakote, spolnosti, agresije, strahu, navezanosti, moči, predvsem pa z motivom dosežka in uspeha. Gottschalk in Gleser (1969) sta v svojih raziskavah razvila mere anksioznosti in sovražnosti (njuno pogostost in intenziteto v posameznih izjavah). Anksioznost je vključevala teme smrti, pohabljenja, ločitve, krivde, sramu in splošno bojazen; sovražnost pa odkrito, prikrito, usmerjeno na druge in nase ter ambivalentno.

Wiener in Mehrabian (1968) sta uvedla kategorijo bližnosti ali neposrednosti oziroma oddaljenosti (immediacy) v govoru in nebesednem vedenju. Besedna oddaljenost odraža, koliko se govorec želi ločevati in distancirati od poslušalca, predmeta razgovora, ali situacije in/ali ima negativen odnos do njih. V besedah se to odraža v prostorskem in časovnem ločevanju, posploševanju, selektivnih poudarkih, odnosu subjekt - akcija - objekt, jezikovno nepotrebnih vstavkih, neosebnihi formulacijah ("treba je", "zdi se", "očitno je", "znano je").

Emocionalna stanja, emocionalni in socialni odnosi se odkrivajo tudi v slovničnih vidikih govora. Ker slovnična pravila uporabljamo nezavedno (težko jih natančno kontrolirata tako govornik kot poslušalec) in ker po drugi strani obstajajo izdelani modeli jezika, so mere slovničnih sprememb za raziskovalce zanimive in obetavne. Dva količinska pokazatelja sta najbolj znana - količnik kvalifikacije med pridevniki in glagoli P/G ter količnik nominalnosti med samostalniki in glagoli S/G. Pogosteje uporabljana mera je razmerje med aktivnimi in kvalifikacijskimi izjavami, ki so ga kasneje poenostavili v količnik glagolov in pridevnikov G/P in nato obrnili v količnik P/G. Pokazalo se je, da je v anksioznosti kot potezi in stanju nižji, npr. pri nevrotikih, višji je pri obsesivno kompulzivnih. Collier in sodelavci (1985) so ugotovili, da so bili opisi lastnih čustvenih doživetij pri negativnih čustvih (jeza, strah, žalost, gnus) slovnično bolj zapleteni kot pri pozitivnih (veselje, zanimanje, naklonjenost). V prvem primeru so bili stavki številnejši, daljši, z več nikalnicami, prislovi in pridevniki. Nasplot je govor med intenzivnimi čustvi sorazmerno enostaven, toda opisi preteklih čustvenih doživljajev so bolj opredeljeni in bolj zapleteni.

Fielding in Frazer (1978; po Rot, 1983) sta ugotovila, da je bilo v eksperimentu več oklevanja in planiranja govora, kadar je ta namenjen nadrejenim, dominantnim in da je bilo razmerje med samostalniškimi (samostalniki, pridevniki, členi) in glagolskimi besedami (glagol, pomožni glagol, prislov) ali količnik S/G višji v govoru osebam, ki govorcem niso ugajale in obratno. Zanimivo pa, da ni bilo razlik, kadar so se osebe med seboj poznale. Govor z visokim S/G je bolj formalen, monoton, ima daljše, zapletenejše stavke. Tipični primer za to in za "oddaljenost" je birokratski žargon. Govor z nižjim S/G je bolj spontan, manj načrtovan, bolj oseben, emocionalen, intimen. Uporabljamo ga, kadar govorimo z nekom, ki smo mu naklonjeni in kadar želimo, da nam sogovornik naklonjenost vrača.

Struktura govora je odvisna od namere govornika in glavne funkcije sporočila. Razmerja pogostosti glagolskih naklonov prav tako izražajo emocionalna stanja, osebnostne značilnosti ter statusne in emocionalne odnose. Medtem ko je povedni naklon večinoma emocionalno nevtralen ali nedoločljiv, sta vprašalni in velelni na dimenziji submisivno - dominantno (zanimanje, nemoč, jeza), želelni na dimenziji neprijetno - prijetno (pričakovanje) in submisivno, vzklični pa najpogosteje odraža intenzivno jezo, strah, veselje ali presenečenje. Podobno je s kategorijami teorije govornih dejanj Austina in Searla (prim. Kovačič, Kadunc, 1991). Ne le ekspresivi, tudi ostale kategorije pogosto vsebujejo emocije. Direktivi (prošnje, zahteve, ukazi) in komisivi (obljube) kažejo nezadovoljstvo z obstoječo situacijo, deklarativi (objave) odločenost za javno dejanje, celo za emocionalno nevtralnimi reprezentativi so prepričanja. Čustveno izrazitost dosežemo še s preneseno rabo slovničnih kategorij (spol, oseba, zanikanje ali zatrjevanje, aktiv ali pasiv), medmeti, poudarjanjem, ponavljanjem, s posebnim neobičajnim besedjem, prenesenimi pomeni in seveda z glasom.

Eden nehotenih pokazateljev emocionalnih stanj so napake govora. Dibner (1956) in Mahl (1956, 1958) (oba po Collier, 1985) sta neodvisno sestavila seznam kategorij takih napak, ki se v veliki meri prekriva zato ga tu navajam kot enotnega:

- zapolnjeni odmori (ee, ehm, a)
- popravki že izrečenih stavkov
- nepopolni stavki
- ponavljanje besed
- jecljanje
- delna ali popolna izpustitev besed
- pomensko neustrezne besede
- govorni spodrsrljaji
- ponavljana vprašanja.

Na splošno se pojavlja več napak med laganjem, v zadregi in v stanju (ali potezi) anksioznosti. Le za najpogostejšo kategorijo zapolnjenih odmorov so kasneje menili, da imajo predvsem kognitivno vlogo - v tem času urejujemo misli in pripravljamo odgovore, kadar gre za bolj zahtevne vsebine. Napake v govoru lahko pripišemo temu, da v mnogih urah komuniciranja slej ko prej slučajno pride do napak v "stroju". Morda je kdaj tudi tako, vsekakor se v utrujenosti ali pijanosti, število napak poveča, k temu pripomore še težavnost izgovora in zvočna podobnost besed. Večina napak in spodrsrljajev pa se kot je menil Freud (1904/1981), zgodi zaradi motivov in asociacij, ki jih govorci ne želi izreči. Včasih govorimo spontano, v pomembnih situacijah, ko

želimo narediti dober vtis ali kadar nismo popolnoma prepričani v to, kar govorimo, pa pozorno oblikujemo in nadziramo besede. Pri tem imamo več alternativ, več vzporednih tokov misli tekmuje in težko je popolnoma izključiti tiste nezaželenje. Goffman (1961; po Collier, 1985) je menil, da imajo spodrsrljaji edinstveno mesto med motnjami govora. Čeprav so za govorca nenamerni, drugi smatrajo, da je odgovoren zanje. Moškemu, ki izjavi "Ljubim te, Barbara, hočem reči, Lidiya", ne bo nikoli oproščeno.

Staro je že prepričanje, da besedam ni vedno verjeti in da je treba mnogokrat za očitnimi besednimi sporočili iskati skrite, prave pomene. Res je zaradi večpomenskosti, idiosinkratičnosti in možnega kontroliranja, prikrivanja in pretvarjanja potrebno večstopenjsko dekodiranje. V primeru namernega pretvarjanja oziroma laganja so možni kazalci vsebinska splošnost, nekonkretnost, neosebnost, oddaljenost (v prej opisanem smislu), nepomembni podatki, krajše izjave (manj besed), obotavljanje, daljši reakcijski časi, prazni in zapolnjeni odmore, ponavljanje, popravki, spodrsrljaji in sploh več napak. Prav tako ali še bolj zanimiva je večpomenskost zaradi nezavednih vplivov, Freud je bil med prvimi, ki je eksplicitno postavil tovrstno razlikovanje med očitnim in skritim, manifestnim in latentnim v vedenju, komuniciranju in doživljanju (v Tolmačenju sanj in Psihopatologiji vsakdanjega življenja). Dešifriranje skritega pomena mora upoštevati mehanizme psihičnega, individualne značilnosti, razvojni vidik, zapletene kontekste in med možnimi izbrati najverjetnejše pomene. Kod je v nekaterih obeležjih splošen, v drugih individualen in kontekstualen, dekodiranje s strani strokovnjaka pa je osnovano na določeni teoriji psihičnega in socialnega življenja.

Že mnoge vsakdanje besedne izjave so večpomenske in/ali imajo poleg dobesednih še dodatne pomene. Če me na cesti nekdo vpraša: "Imate uro?" in ga (namerno) razumem dobesedno ter odgovorim samo z "Da!", spraševalec ne bo dobil pričakovanega odgovora. Humor, ironija, namigi, metafore, nosijo v sebi več pomenov, mnogi od njih so nenavadni in ta nepričakovani višek je bistven zanje. Pravzaprav je vsaka izjava, v katero je vloženo nekaj več energije in kognitivne obdelave kot je običajno za posameznika in za situacijo, ekspresivna in emocionalna. V nekaterih primerih se dogaja obratno: v govoru in vedenju posameznika tudi v običajno emocionalni situaciji ni sledu čustev, celotno vedenje je ravnodušno, togo in neizrazno. Do aleksitimije, kakor so ta pojav poimenovali, pride zaradi psiholoških in nevroloških vzrokov, značilna je za psihosomatike.

Semantični, sintaktični, fonetični, paralingvistični in praktični vidiki govora so del čustvenih stanj. Vsakdanje izkušnje seveda potrjujejo, da čustva vplivajo na govor. Empirične raziskave odkrivajo, preverjajo in poglobljajo to banalno vedenje, žal pa jih je sorazmerno malo. Kazalci emocij v govoru, posebej tisti povezavi s slovnico, so predvsem značilni za posamezni jezik, oziroma posamezno govorno skupnost. Njihov prenos, npr. iz angleščine v slovensščino, zahteva previdnost; njihova medkulturna veljavnost je manjša kot za izraze v telesu in glasu, a vendarle zaradi univerzalnosti emocij zelo verjetna tudi za slovensščino.

LITERATURA

- ARGYLE M. (1985). The psychology of interpersonal behaviour. Penguin books.
- BUCK R. (1984). The communication of emotion. The Guilford Press, New York.
- DAVITZ J.R. (ur.) (1964). The communication of emotional meaning. McGraw-Hill.
- DAVITZ J.R., MATTIS S. (1964). The communication of emotional meaning by metaphor. V: DAVITZ J. R. (ur.) The communication of emotional meaning. McGraw-Hill.
- DAVITZ J.R. (1969). The language of emotion. Academic Press, New York.
- DRISCOLL R., DAVIS K.E., LIPITZ M.E. (1972) Parental interference and romantic love: The Romeo and Juliet effect. Journal of personality and social psychology, 23, 1- 0.
- DUTTON D., ARON A. (1974). Some evidence for heightened sexual attraction under conditions of high anxiety. Journal of personality and social psychology, 30, 510-517.
- FREUD S. (1904/1981). Psihopatologija svakodnevnog života. GRO Kultura, Matica srpska, Beograd.
- GOTTSCHALK L.A., GLEESER G.D. (1969). The measurement of psychological states through content analysis of verbal behaviour. University of California Press, Berkeley.
- GUIRAUD P. (1971/1975). Semiologija. BIGZ, Beograd.
- HALL S., LINDZEY G. (1978/1983). Teorije ličnosti. Nolit. Beograd.
- KOVAČIĆ D., KADUNC T. (1991) Besedna in nebesedna komunikacija v šolskem razredu: študija treh primerov. Sodobna pedagogika, 1-2, 49-59; 3-4, 156-170.
- KOVAČIĆ D. (1991). Možnosti kodiranja emocionalnih sporočil v različne kode človekove medosebne komunikacije. Doktorska disertacija. Filozofska fakulteta. Univerza v Ljubljani.
- LAMOVEC T. (1982) Jezik emocij. Zbornik Posvetovanja psihologov SRS.
- LOLAS F. (1989). Communication of emotional meaning, alexithymia, and somatoform disorders: A proposal for diagnostic axis. Psychoterapy and psychosomatics, 54, 214-219.
- MADSEN K.B. (1987). Theories of motivation. V: Wolman B. (ur.) Handbook of general psychology.
- MAHER B. (1970). Principles of psychopathology. McGraw-Hill.
- MEHRABIAN A. (1970). A semantic space for nonverbal behavior. Journal of consulting and clinical psychology, 35, 2, 248-257.
- MILLER L. (1988). The emotional brain. Psychology today, februar.
- PAIVIO A., BEGG I. (1981). Psychology of language. Prentice Hall.
- PEČJAK V. (1977). Psihologija spoznavanja. DZS, Ljubljana.
- PLUTCHIK R. (1980). A language for the emotions. Psychology today, februar.
- PLUTCHIK R. (1980). Emotion: A psychoevolutionary synthesis. New York: Harper & Row.
- ROT N. (1981). Socialna interakcija I. Savez društava psihologa Srbije.
- ROT N. (1983). Znakovi i značenja. Nolit.

RUSSELL J.A., MEHRABIAN A.S. (1977). Evidence for a three-factor theory of emotions. *Journal of research in personality*, 11, 273-294.

SCHEFLEN A. (1973). *How behavior means*. An Interface Book. Gordon and Breach Science Publishers Inc.

SHIMANOFF S.B. (1984). Verbal references to emotions. *Psychological documents*, 15, 1.

VALINS S. (1966). Cognitive effects of false heart-rate feedback. *Journal of personality and social psychology*, 4, 400-408.

WIENER M., MEHRABIAN A. (1968). *Language within language: Immediacy, a channel in verbal communication*. Apple-Century-Crofts, New York.